

Henryk Kowalski

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie

hkowalski2@wp.pl

 <https://orcid.org/0000-0003-2937-4164>

Impietas G. Juliusza Cezara

Abstrakt: Artykuł poświęcony jest oskarżeniom G. Juliusza Cezara o *impietas*. Zarzuty kierowane pod adresem dyktatora obejmowały: niewiarę w życie pozagrobowe i karę po śmierci, naruszenie *sacrosanctitas* trybunów ludowych, znieważenie świątyni Jowisza na Kapitolu, w której umieszczono posąg wodza w kwadrydze, oraz świątyni Kwirynusa, gdzie złożono portret Cezara z napisem „bogowi niezwyciężonemu” (*Deo invicto*), a także *violatio luci* (wycięcie świętego gaju w okolicy Marsylii), działania *contra auspicia* w 59 roku p.n.e., wywołanie wojny domowej, uznawanej za *bellum impium*, oraz *impietas* pośmiertne (*Parentalia* i *supplicationes* ku czci Cezara).

Słowa kluczowe: Cezar, religia rzymska, kult wodzów, *impietas*, wojny domowe

We współczesnej historiografii okres schyłku republiki rzymskiej przedstawiany jest nie tylko jako czas kryzysu ustrojowego państwa, lecz także jako epoka przemian i kształtowania się nowych ideologii politycznych, społecznych i religijnych¹. Wzrosło wówczas zainteresowanie sprawami religijnymi i pojawiły się nowe elementy w ideologii religijnej oraz w formach organizacji kultów². Należały do nich m.in. działania wybitnych wodzów i polityków prowadzących własną „politykę religijną” skierowaną na propagowanie ich *virtutes* (rozumianych jako osobiste cnoty i stanowiących elementy władzy charyzmatycznej), co w konsekwencji utrwalało ich wpływy polityczne³.

---

¹ Omówienie stanu badań nad schyłkiem republiki rzymskiej we współczesnej historiografii zob. *Die späte Römische Republik. La fin de la République Romaine. Un débat franco-allemand d'histoire et historiographie*, sous la dir. de H. Bruhns, J.-M. David, W. Nippel, Rome 1997. Na temat religii: J.M.A. Celada, *Crisis y decadencia de la religión romana en época tardorrepública*, „Studia Historica. Historia Antigua” 2012, 30, s. 51—70.

² J. Scheid, *La religion romaine à la fin de la République et au début de l'Empire*, w: *Die späte Römische Republik...*, s. 127—139.

³ C.J. Classen, *Aretai und Virtutes: Untersuchungen zu den Wertvorstellungen der Griechen und Römer*, Berlin—New York 2010, s. 195 i n.; H. Kowalski, *Początki kultu wodzów i władzy charyzmatycznej w Rzymie w okresie późnej republiki*, „Klio. Czasopismo Poświęcone Dziejom Polski i Powszechnym” 2014, 30 (3), s. 101 i n.

Największym „nowatorem” religii rzymskiej omawianej epoki był niewątpliwie Gajusz Juliusz Cezar⁴. W 63 roku p.n.e. objął urząd najwyższego pontyfika (*pontifex maximus*). Stanowisko to było mu wielce pomocne w realizowaniu celów politycznych: osiągnięciu najwyższej władzy w państwie, a w późniejszym okresie także w ubóstwieniu⁵. W 47 roku p.n.e. Cezar został wybrany augurem. W ten sposób uzyskał dodatkowe uprawnienia do prowadzenia auspicjów. Symbolem tego stały się wybijane z jego inicjatywy monety, na których pojawiła się zakrzywiona laska auguralna — *lituus*⁶. Część badaczy interpretuje to nie tylko jako oznakę auguratu, lecz także najwyższe imperium polityczne oraz zwierzchnictwo religijne władcy jako pontifeksa maksimusa⁷.

Działalność Cezara związana była także z propagowaniem własnej osoby za pomocą mitów, symboli i czynników religijnych. W przypadku niektórych jego inicjatyw, jak chociażby w związku z zapoczątkowaniem kultu i budową świątyni bogini *Venus Genetrix* czy dedykacją świątyni poświęconej bogini łagodności (*Clementia*), oprócz celów politycznych należy podkreślić również wykorzystywanie istniejących oraz propagowanie nowych idei, kultów i obrzędów religijnych⁸. Do tego nurtu należy zaliczyć również *supplicationes* związane z triumfami militarnymi Cezara, w których pojawiały się nowe elementy polityczne i religijne⁹.

W tym kontekście charakterystyczne stały się oskarżenia Cezara o *impietas* wysuwane przez jego przeciwników. Działania takie należały w Rzymie, w okresie schyłku republiki, do stałych elementów walki politycznej. Termin *impietas* wywodzi się od słowa: *impius* — „bezbożny” i stanowi przeciwieństwo *pietas* — „pobożność”. Podobnie jak *pietas*, może odnosić się do bogów, ojczyzny, przodków, rodziców itd.¹⁰ W sferze religijnej pojęcie *impius* oznaczało postępowanie *adversus deos immortales*. Odpowiednikami *impietas* są: *scelus* i *nefas* — naruszenia praw boskich¹¹.

⁴ S. Weinstock, *Divus Iulius*, Oxford 1971.

⁵ G. Huber, *Untersuchungen zu Caesars Oberpontifikat*, Diss. Tübingen 1971; R. Stepper, *Der Oberpontifikat von Caesar bis Nerva. Zwischen Tradition und Innovation*, w: *Zwischen Krise und Alltag. Antike Religionen im Mittelmeerraum*, hgg. C. Bartsch, U. Egelhaaf-Gaiser, R. Stepper, Stuttgart 1999, s. 171 i n.

⁶ M. Crawford, *Roman Republican Coinage*, vol. 1, Cambridge 1974, nr 456/1 a—b; 466/1; 467/1; 467 a—b.

⁷ L. Morawiecki, *Symbole urzędów religijnych na monetach republiki rzymskiej*, w: *Religie w świecie starożytnym*, red. D. Musiał, M. Ziółkowski, Toruń 1993, s. 72 i n.

⁸ M. Beard, J.A. North, S. Price, *Religions of Rome*, vol. 1, Cambridge 1998, s. 140 i n. (rozdz. 3.4: *Divus Julius: becoming a god?*); D. Wardle, *Caesar and Religion*, w: *A Companion to Julius Caesar*, ed. M. Griffin, Blackwell 2009, s. 100—111.

⁹ H. Kowalski, „*Supplicationes*” Gajusza Juliusza Cezara, „*Wiek Stare i Nowe*” 2015, 8 (13), s. 9—27.

¹⁰ J. Scheid, *Religion et piété à Rome*, Paris 1985, s. 22 i n.

¹¹ H. Kowalski, „*Impietas*” w religii rzymskiej w okresie schyłku republiki, „*Res Historica*” 2002, 14: *Graecorum et Romanorum memoria II*, s. 103 i n.

W propagowaniu tego typu zarzutów wobec Cezara celował zwłaszcza Marek Tulliusz Cynceron. Ten znakomity mówca i polityk był mistrzem w stosowaniu propagandy politycznej¹². Jej charakterystyczną cechą było nie tylko przekonanie słuchaczy do własnych argumentów, lecz jednocześnie przedstawienie przeciwników w jak najgorszym świetle¹³. W mowach i pismach Cyncerona terminy *impietas* i *impius* pojawiały się wielokrotnie, można stwierdzić nawet, że należały do stałego repertuaru pejoratywnych określeń przeciwników¹⁴. Cechami tymi charakteryzowali się m.in.: Werres, Katylina, Klodiusz, Gabiniusz, Pizon, Watyniusz i Antoniusz¹⁵.

Na podstawie pism Cyncerona można wyróżnić kilka kategorii *impietas*:

- zaprzeczanie istnienia bogów (ateizm);
- naruszanie ceremonii i obrzędów religijnych oraz miejsc i rzeczy świętych: (a) *neglegentia* — zaniedbanie rytuałów bądź ofiar; (b) *profanatio* — znieważenie kultu bądź miejsca świętego; (c) *violatio* — naruszenie bądź zniszczenie: świątyń (*templa, aedes, fana, sacella*), miejsc (np. gajów — *luci*) lub rzeczy (np. ołtarze — *arae*, posągi — *simulacra*) uznanych za święte; (d) *sacrilegium* — kradzież (*furtum*) rzeczy poświęconych bóstwom (*res sacrae*) lub z miejsca świętego;
- *contra auspicia* (nieprzestrzeganie znaków zsyłanych przez bóstwa bądź naruszenie zasad *divinatio*);
- wprowadzanie nowych kultów i bóstw oraz odprawianie obrzędów zakazanych prawnie przez państwo;
- magia i czary¹⁶.

Przypadki *impietas* wymagały podjęcia specjalnych działań zarówno religijnych, jak i politycznych¹⁷. Aktów oczyszczających dokonywali pontyfikowie. Polegały one m.in. na: *instauratio* — powtórzeniu błędnych ceremonii, *lustratio* — oczyszczeniu

¹² Cicero on the Attack. *Invective and Subversion in the Orations and Beyond*, ed. J. Booth, Swansea 2007.

¹³ I. Hammar, *Making Enemies. The Logic of Immorality in Ciceronian Oratory*, Stockholm 2013.

¹⁴ Zestawienie odnośnych wzmianek zob. H. Merguet, *Lexicon zu den philosophischen Schriften Cicero's*, Bd. 2, Hildesheim 1961, s. 242 i n.; Idem, *Lexicon zu den Reden des Cicero*, Bd. 2, Hildesheim 1962, s. 602 i n.

¹⁵ J. Hellegouarc'h, *Le vocabulaire latin des relations et des partis politiques sous la République*, Paris 1963, s. 530 i n. Podobnie wykorzystywano w walkach politycznych termin *religiosus*. Zob. V. Sauer, *Religiöses als Argument im politischen Alltag der späten römischen Republik*, w: *Zwischen Krise und Alltag. Antike Religionen im Mittelmeerraum*, hrsg. P. Barceló, P. Riemer, J. Rüpke, J. Scheid, Stuttgart 1999, s. 187–196.

¹⁶ Szerzej na temat poszczególnych kategorii *impietas* zob. H. Kowalski, „*Impietas*” w religii rzymskiej..., s. 103–123; J. Scheid, *Le délit religieux dans la Rome tardo-républicaine*, w: *Le délit religieux dans la cité antique*, Rome 1981, s. 117–171.

¹⁷ J. Scheid, *The Expiation of Impieties. Committed without Intention and the Formation of Roman Theology*, w: *Transformations of the Inner Self in Ancient Religions*, eds. J. Assman, G. Stroumsa, Leyden—Boston—Köln 1999, s. 331–347.

religijnym poprzez procesję i ofiary, *piaculum* — przebłagalnym rytuale połączonym z ofiarą i publicznymi modłami¹⁸.

Zgodnie z wymienionymi przez Cyncerona kategoriami zarzuty o *impietas* wysuwane wobec Gajusza Juliusza Cezara można podzielić na kilka rodzajów.

1. Zaprzeczenie istnienia bogów

Cynceron w rozprawie *De natura deorum* stwierdził: „Quae qui videat non indocte solum, verum etiam impie faciat, si deos esse neget”. Autor wyjaśnia przy tym, że nie ma różnicy między tymi, którzy zupełnie odrzucają byt bogów, a tymi, którzy odbierają bogom możliwość działania¹⁹.

Najwięcej kontrowersji w tym kontekście wzbudziła słynna wypowiedź Cezara z 63 roku p.n.e., z procesu katylinarczyków, którą przekazał Sallustiusz: „[...] muszę powiedzieć zgodnie z tym, co jest w istocie, że w bólu i nieszczęściach śmierć jest wypoczynkiem, a nie męką; poza nią nie ma już miejsca ani na troskę, ani na radość”²⁰. Krytykę tego stanowiska przeprowadził Katon, zarzucając Cezarowi niewiarę w życie pozagrobowe i karę po śmierci: „Pięknie i składnie rozprawiał przed chwilą w tym gronie Gajusz Cezar o życiu i śmierci, uważając, jak sądzę, za bajki to, co się opowiada o życiu pozagrobowym, mianowicie, że tam ludzie źli oddzieleni są od dobrych, zamieszkują okolice wstrętne, puste, ohydne i grozę wzbudzające”²¹. Krytycznie o tych poglądach Cezara wypowiedział się również Cynceron: „Stąd też nasi przodkowie chcąc w jakiś sposób zagrozić na ziemi złym ludziom, uciekli się do wyznaczenia zbrodniarzom takich mąk w podziemiu, ponieważ, rzecz jasna, wiedzieli, że bez tego nikt by się samej śmierci nie lękał”²². Charakterystyczne jest jednak, że podobnego zarzutu nie zgłosiły inne osoby uczestniczące w debacie. Zbliżone do poglądów Cezara koncepcje na temat życia pozagrobowego

¹⁸ J. Scheid, *Le délit religieux...*, s. 121 i n., 152 i n.

¹⁹ Cic., *Nat. D.* II, 44: „Kto to rozumie, postępuje nie tylko jak człowiek nieuczony, lecz nawet jako bezbożny, jeśli twierdzi, że bogów nie ma”. Passus Cyncerona odnosi się do ruchu gwiazd, stanowiącego uzasadnienie dla istnienia bogów, oraz poglądów filozofów podważających tę koncepcję. Zob. P.A. Brunt, *Philosophy and Religion in the Later Roman Republic*, w: *Philosophia Togata: Essays on Philosophy and Roman Society*, eds. M. Griffin, J. Barnes, Oxford 1989, s. 174—198; G. Löhr, *Religionskritik in der griechischen und römischen Antike*, „Saeculum” 1998, 49,1, s. 1—21.

²⁰ Sall., *Cat.* 51,20: „De poena possum equidem dicere, id quod res habet, in luctu atque miseriis mortem aerumnarum requiem, non cruciatum esse, eam cuncta mortalium mala dissolvere, ultra neque curae neque gaudio locum esse” (przeł. K. Kumaniecki).

²¹ Ibidem, 52,13: „Bene et composite C. Caesar paulo ante in hoc ordine de vita et morte disseruit, credo falsa existimans ea quae de inferis memorantur, divorso itinere malos a bonis loca taetra, inculta, foeda atque formidulosa habere”. Zob. A. Drummond, *Law, Politics and Power. Sallust and the Execution of the Catilinarian Conspirators*, Stuttgart 1995, s. 23 i n., 51 i n.

²² Cic., *Cat.* IV, 8: „Itaque ut aliqua vita formido improbis esset posita, apud inferos eius modi quaedam illi antiqui supplicia impiis constituta esse voluerunt, quo videlicet intelligebant iis re motis non esse mortem ipsam pertimescendam” (przeł. J. Mrukówna).

reprezentowała bowiem prawdopodobnie znaczna część senatorów²³. W mowie *Pro Milone* retor przytoczył rzekome zdanie Milona, oskarżonego o zabójstwo Klodiusza: „[...] sądzi bowiem, że tam jest wygnanie, gdzie nie ma miejsca na męstwo, a śmierć jest dla niego naturalnym końcem życia, a nie karą”²⁴.

Sam Cynceron po kilkunastu latach podjął na ten temat rozważania filozoficzne, problematyce śmierci poświęcając I księgę rozprawy *Tusculanae disputationes*²⁵. Przeprowadził w niej krytykę tradycyjnych poglądów dotyczących świata pozagrobowego: „[...] tego zaś, gdzie dusze przebywają i jakie mają własności, musimy dociekać za pomocą rozumu. Niewiedza w tej dziedzinie stworzyła świat podziemny i te okropności, dla których myślę, że nie bez słuszności miałeś pogardę”²⁶. Sam opowiadał się za platońską koncepcją nieśmiertelności duszy, której stał się zwolennikiem²⁷.

Wobec takich argumentów trudno uznać wypowiedź Cezara o karze śmierci za przejaw ateizmu i *impietas*²⁸.

2. Naruszenie *sacrosanctitas*

Cezara oskarżano również o naruszenie *sacrosanctitas* trybunów ludowych. Swetoniusz pisze: „Oto podczas świąt latyńskich [26 stycznia 44 roku p.n.e. na Górze Albańskiej — H.K.] powracającego Cezara witał lud szalonymi i niemilknącymi okrzykami. Wówczas ktoś z tłumu ozdobił jego posąg wieńcem wawrzynowym, przewiązany z przodu białą wstążką (była oznaką władzy królewskiej). Gdy trybunowie ludowi: Epidiusz Marullus i Cezecjusz Flawus rozkazali usunąć z wieńca białą wstążkę i sprawcę zająścia odprowadzić do więzienia, Cezar wówczas zganił ostro trybunów i pozbawił ich władzy”²⁹. Nieco inaczej sprawę usunięcia z urzędu trybunów ludowych przedstawia Appian: „Innym razem, kiedy skądś wracał do miasta i przy bramach pewni ludzie powitali go mianem »króla«. Cezar widząc, że lud przyjął to z niechęcią, bardzo zrećnie odezwał się do witających go: »Nie jestem Rex (król), ale Cezar«, jak gdyby pomylili się co do jego nazwiska”. Marullus i jego koledzy kazali postawić tych ludzi przed swoim trybunałem. Wtedy Cezar oskarżył trybunów, że przez oszczerstwo chcą zarzucić mu tyranie, i zażądał ode-

²³ A. Momigliano, *The Theological Efforts of the Roman Upper Classes in the First Century B.C.*, „Classical Philology” 1984, 79, s. 199—211.

²⁴ Cic., *Mil.* 101: „[...] exilium ibi esse putat, ubi virtuti non sit locus, mortem naturae finem esse, non poenam”.

²⁵ Cic., *Tusc.*, I, passim.

²⁶ Ibidem, I, 16,36: „sic permanere animos arbitramur consensu nationum omnium, qua in sede maneant qualesque sint, ratione discendum est. cuius ignoratio finxit inferos easque formidines, quas tu contemnere non sine causa videbare”.

²⁷ Cic., *Somm.*, w: *Rep.* VI, 13. Zob. ibidem, 16,26,29.

²⁸ Szerzej zob. H. Kowalski, *Prawne i filozoficzne aspekty kary śmierci w procesie Katylinarczyków*, w: *Kara śmierci w starożytnym Rzymie*, red. H. Kowalski, M. Kuryłowicz, Lublin 1996, s. 41—57.

²⁹ Suet., *Caes.* 79 (przeł. J. Niemirska-Pliszczyńska).

brania im urzędu i usunięcia z senatu³⁰. W innym fragmencie Appian przytacza także mowę Kasjusza i Brutusa po zamordowaniu Cezara, w której odwoływali się do tego argumentu: „A cóż powiedzieć o obrońcach ludu Cesetiuszu i Marullusie? Przysięgą utwierdzone prawo praocjów nie pozwala nawet do sądu pozywać trybunów, jak długo swą godność piastują, a Cezar ich usunął, nie postawiwszy nawet przed sądem. Któryż z nas przewinił wobec nietykalnej władzy? Czy Cezar tylko był uświęconym i nietykalnym, któremu przyznaliśmy to prawo wbrew naszej woli, pod przymusem i to dopiero wówczas, gdy z bronią w ręku napadł na Ojczyznę i wymordował tylu dobrych obywateli?”³¹.

3. *Profanatio templi*

Zastrzeżenia nie tylko religijne, lecz także polityczne budziły u przeciwników Cezara zaszczyty przyznane mu po zwycięstwach pod Thapsus i Mundą. Po bitwie pod Thapsus na Kapitolu wzniesiono nową statuę Cezara, naprzeciwko posągu Jowisza. Umieszczono ją w kwadrydze, a u stóp Cezara znajdowało się wyobrażenie zamieszkanego świata. Cezar był więc postrzegany jako zdobywca świata wjeżdżający na Kapitol w powozie (*tensa*) zastrzeżonym dla bogów³². W kwietniu 45 roku p.n.e., po bitwie pod Mundą, postanowiono, że rozpoczynające się święto Parillia (założenia Miasta) odbędzie się ku czci Cezara. Miesiąc później, po powrocie do Rzymu, jego obraz z napisem „bogom niezwykczonemu” (*Deo invicto*) złożono w świątyni Kwirynusa³³.

Przeciwnicy Cezara uznali to za znieważenie kultu bogów oraz świątyń. Charakterystyczny jest przy tym komentarz Cycerona, który w liście do Attyka pisany w 45 roku p.n.e. stwierdził: „Wolę widzieć go w świątyni Kwirynusa niż świątyni Salus”³⁴. Była to prawdopodobnie aluzja do zamordowania Romulusa-Kwirynusa.

4. *Violatio luci*

Był to czyn związany z naruszeniem bądź zniszczeniem lasu lub gaju uznanego za miejsce święte. Do tej kategorii zarzutów należało oskarżenie Cezara o wycięcie „świętego gaju Galów” w okolicach Marsylii (Massalii). W 49 roku p.n.e. mieszkańcy Marsylii opowiedzieli się przeciwko Cezarowi. Dowódcą obrony miasta został Domicjusz Ahenobarbus, który wykorzystał do tego celu wszystkie okręty i statki znajdujące się w pobliżu. Cezar pozbawiony okrętów postanowił je zbudować, wykorzystując do tego drewno z lasu rosnącego w pobliżu³⁵.

Poeta Lukan w poemacie *Farsalia* wspomina, że Cezar, widząc wahania żołnierzy przed wystąpieniem przeciw bogom, sam „porwał siekierę i śmiało nią machał,

³⁰ App., *BC* II, 108 (przeł. L. Piotrowicz).

³¹ Ibidem, II, 138 (przeł. L. Piotrowicz). Por. Z. Yavetz, „*Existimatio*”, „*Fama*”, and the *Ides of March*”, *Harvard Studies in Classical Philology* 1974, 78, s. 62 i n.

³² Cass. Dio XLIII, 21,2; XLIII, 42,2.

³³ Ibidem, XLIII, 42,3; XLIV, 6,2; XLIV, 6,4; XLIV, 4,1—6.

³⁴ Cic., *Att.* XII, 45,17.

³⁵ Caes., *Bell. Civ.* I, 36.

niebotyczny na ziemię dęb kładąc żelazem”. Wobec obaw tłumu powiedział: „Żeby już nikt z was nie lękał się ciąż tego lasu, wierzcie, że mój to grzech”³⁶. Ciceron w traktacie *De officiis* wspomina, że intencją Cezara było ukaranie Marsylii, która była sojusznikiem Rzymu, za opowiedzenie się w wojnie domowej po stronie Pompejusza: „I tak po uciemieniu i znękanu pogranicznych narodów spostrzegliśmy — jako dowód, żeśmy utracili władztwo nad nimi — iż w pochodzie triumfalnym niesiony jest obraz Marsylii i że triumf odbywa się z powodu pokonania miasta, bez którego dawniej wodzowie nigdy prawa do triumfu nie wywalczyli”. Jednocześnie retor uznał to za przejaw *impietas* Cezara: „Multa praeterea commemorarem nefaria in socios, si hoc uno quicquam sol vidisset indignius”³⁷. Postępek Cezara był motywowany jednak głównie względami militarnymi. Sam pisał, że udało mu się zbudować i wyposażać okręty w ciągu trzydziestu dni od momentu, kiedy zostały ścięte wspomniane drzewa³⁸.

5. *Contra auspicia*

Ta kategoria *impietas* dotyczyła nieprzestrzegania znaków zsyłanych przez bóstwa bądź naruszenia zasad *divinatio*. W rozprawie *De divinatione* Ciceron uznał lekceważenie auspicjów za przejaw *impietas*³⁹. W II wieku p.n.e. *leges Aelia et Fufia* uregulowały kwestię zgłaszania nieprzychylnych znaków przez augurów oraz urzędników z *ius auspicare*⁴⁰. W przypadku zgłoszenia *obnuntiatio* i nieprzychylnych znaków przez urzędnika lub wypowiedzenia formuły *alio die* przez augura przewodniczący powinien przerwać zgromadzenie⁴¹. Złamanie tych zasad dawało senatowi możliwość kasowania ustaw *contra auspicia latae*⁴².

³⁶ Luc., *Phars.* III, 399—452 (433—436): „primus raptam librare bipennem, ausus et aeriam ferro proscindere quaercum, effatur merso violate in robora ferro:” *Iam ne quis vestrum dubitet subvertere silvam, credite me fecisse nefas*” (przeł. M. Brożek). Por. M. Leigh, *Lucan's Caesar and the Sacred Grove: Deforestation and Enlightenment in Antiquity*, w: *Interpretare Lucano*, a cura di P. Esposito, L. Nicastrì, Napoli 1999, s. 167 i n.

³⁷ Cic., *Off.* II, 28: „Itaque vexatis ac perditis exteris nationibus ad exemplum amissi imperii portari in triumpho Massiliam vidimus et ex ea urbe triumphari, sine qua numquam nostri imperatores ex transalpinis bellis triumpharunt”. Zob. Cic., *Phil.* VIII, 17.

³⁸ Caes., *Bell. Civ.* I, 36.

³⁹ Cic., *Div.* I, 7: „Est enim periculum ne... negletis iis [auspiciis rebusque divinis religionique — H.K.] impia fraude obligemur”.

⁴⁰ Na temat prawa auguralnego i *leges Aelia et Fufia* zob. H. Baranger, *La théorie des auspices et ses applications en droit public et privé*, Paris 1941, s. 15 i n., 31 i n.

⁴¹ J. Linderski, *The Augural Law*, w: *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt*, Bd. 2, 16,3, Berlin 1986, s. 2146—2312.

⁴² H. Kowalski, „*Leges per vim contra auspicia latae*”. *Religia, polityka i prawo karne w Rzymie w okresie schyłku Republiki*, w: „*Salus rei publicae suprema lex*”. *Ochrona interesów państwa w prawie karnym starożytnej Grecji i Rzymu*, red. A. Dębiński, H. Kowalski, M. Kuryłowicz, Lublin 2007, s. 103—114. Zob. L.A. Burckhardt, *Politische Strategien der Optimaten in der späten römischen Republik*, Stuttgart 1988, s. 178 i n.; L. De Libero, *Obstruktion. Politische Praktiken im Senat und in der Volksversammlung der ausgehenden Republik (70—49 v.Chr.)*, Stuttgart 1992, s. 56 i n.

W 59 roku p.n.e. konsul M. Kalpurniusz Bibulus, chcąc przeciwstawić się ustawom forsowanym przez kolegę na urzędzie — G. Juliusza Cezara, zastosował obstrukcję religijną. W dniu zaplanowanego głosowania nad pierwszą ustawą agrarną pojawił się na Forum wraz z trzema trybunami, zwolennikami optymatów, i ogłosił obserwacje nieba. Próba ta nie powiodła się, gdyż usunięto ich siłą z miejsca głosowania⁴³. Bibulus zareagował wycofaniem się do domu, ogłoszeniem pozostałych dni komicjalnych jako świątecznych oraz zapowiedzią obserwacji nieba we wszystkie dni, w których zbierze się zgromadzenie ludowe⁴⁴. Jego działania zostały zignorowane przez Cezara i trybuna Watyniusza, stały się jednak podstawą do prób obalenia ich ustaw. Próbę taką podjął P. Klodiusz, który już w końcu kwietnia 59 roku p.n.e. zapowiadał starania o ich anulowanie⁴⁵. Powrócił do tej sprawy w 58 roku p.n.e., podczas swego trybunatu. Cynceron podał, że zwołał on *contio*, na które sprowadził Bibulusa, aby potwierdził fakt obserwacji znaków niebieskich; zwrócił się też do augurów o opinię, czy obowiązuje zakaz obrad komicjów w dniach obserwacji nieba i czy uchwalone wbrew temu ustawy mają moc prawną⁴⁶. Augurowie potwierdzili wątpliwości Klodiusza, jednakże senat nie zdecydował się na kasację ustaw Cezara⁴⁷. Cynceron nazywał go ironicznie *auspicioorum patronus*, zarzucając wykorzystywanie augurów i auspicjów do realizacji własnych celów politycznych⁴⁸.

Per vim, contra auspicia zostały uchwalone również w 59 roku p.n.e. ustawy trybuna ludowego Watyniusza. Dotyczyło to m.in. *lex Vatinia de provincia Caesaris*, przyznającej konsulowi namiestnictwo w Galii⁴⁹. Także w tym przypadku nie doszło jednak do ich kasacji. Za przeprowadzone *contra auspicia* uznał Cynceron również *transitio in plebem* Publiusza Klodiusza, dokonane przez Cezara w 59 roku p.n.e.⁵⁰

Robert Étienne zwrócił uwagę na jeszcze jeden tego typu aspekt religijny *impietas* Cezara. Po przejściu władzy dyktator odebrał auspicja i ograniczył władzę senatorów, dlatego przyrównany był do tyranów⁵¹. Charakterystyczne było przy tym,

⁴³ Cic., *Dom.* 40; *Vat.* 14—22; *Har. resp.* 48; *Prov. cons.* 46; Suet., *Caes.* 20; Plut., *Caes.* 14; *Cat. Min.* 32; *Pom.* 48; Cass. Dio XXXVIII, 6.

⁴⁴ L.A. Burckhardt, *Politische Strategien der Optimaten...*, s. 195 i n.; L. De Libero, *Obstruktion...*, s. 61 i n. Szerzej na temat tych wydarzeń z konsulatu Cezara w 59 roku p.n.e. zob. R.E. Smith, *The Significance of Caesar's Consulship in 59 B.C.*, „Phoenix” 1964, 18, 4, s. 303—313; N. Rogosz, *Polityczna rola senatu w Republice Rzymskiej w latach 59—55*, Katowice 2004, s. 72 i n.

⁴⁵ Cic., *Att.* II, 12,2.

⁴⁶ Cic., *Dom.* 40; *Har. resp.* 48.

⁴⁷ T. Łoposzko, *Attempts at Rescinding Caesar's Bills of 59 B.C.*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska” 1977, 32/1, sect. F, s. 1—28.

⁴⁸ Cic., *Dom.* 39—40; *Har. resp.* 48.

⁴⁹ Cic., *Vat.* 14—23; *Sest.* 114.

⁵⁰ Cic., *Dom.*, 32; 39—41; *Har. resp.* 48; *Prov. cons.* 45—46; *Att.* II, 7,2; Suet., *Iul.* 20,1; Plut., *Caes.* 14,6. Pompejusz uczestniczył w tej ceremonii jako augur (*Att.* 8, 3, 3).

⁵¹ R. Étienne, *Les Ides de Mars. L'assassinat de César ou de la dictature?*, Paris 1973, s. 170.

że w 47 roku p.n.e. Cezar został wybrany augurem i uzyskał dodatkowe uprawnienia do prowadzenia *auspicjów*⁵².

6. *Bella impia*

Najpoważniejsze zarzuty o *impietas* stawiane Cezarowi dotyczyły prowadzonych przez niego wojen. Pierwsze oskarżenia pojawiły się w 55 roku p.n.e. w związku z jego staraniami o ogłoszenie *supplicationes* dla uczczenia sukcesów w Galii. Podstawą uchwały senatu w tej sprawie było pisemne sprawozdanie Cezara z dotychczasowej kampanii⁵³. Wprawdzie sam Cezar umieścił w *Wojnie galijskiej* informację o tej uchwale senatu po opisach walk z Morynami i Menapiami, część badaczy przyjmuje jednak, że dziękczynienie dotyczyło kampanii przeciwko Germanom oraz wyprawy do Brytanii⁵⁴. Charakterystyczne było kolejne zwiększenie liczby dni przeznaczonych na *supplicationes* — w tym przypadku do dwudziestu⁵⁵. Wnioskowi w senacie miał przeciwstawić się Katon Młodszy. Z relacji Plutarcha i Appiana, którzy powoływali się na przekaz współczesnego Cezarowi historyka Tanauzjusza Geminusa⁵⁶, wynika, że Katon zaproponował, aby zamiast uchwalać ofiary dziękczynne, podjąć uchwałę o wydaniu Cezara ludom barbarzyńskim, bezprawnie przez tego wodza niepokojonym. Tym sposobem planował zapobiec ściągnięciu na Rzym przekleństwa i kary bogów za jego szaleństwa⁵⁷. Appian wspominał, że Katon użył argumentu, iż Cezar miał dopuścić się bezbożnego czynu wobec posłów germańskich ludów Usypetów i Tenkterów, których kazał uwięzić, a sam zaatakował siedziby tych ludów⁵⁸.

Głównym zarzutem wobec Cezara o *impietas* było jednak wywołanie wojny domowej. Za przejaw naruszenia religii uznano już działania Antoniusza podczas jego trybunatu w 49 roku p.n.e., a zwłaszcza próbę zgłoszenia weta przeciwko uchwale senatu, żądającej od Cezara złożenia namiestnictwa w Galii. Nawiązał do tego Ciceron w drugiej filipice, określając działania władcy jako „bezbożne i niegodziwe” (*impie ac nefarie*). Uznał bowiem, że „w jego zbrodniach można odkryć załążek wszystkich nieszczęść”⁵⁹.

⁵² Potwierdzają to emisje monet z wizerunkiem zakrzywionej laski auguralnej (*lituus*). M. Crawford, *Roman Republican Coinage...*, nr 456/1 a—b, 466/1, 467/1, 467 a—b.

⁵³ Caes., *Bell. Gall.* IV, 38.

⁵⁴ G. Dobesch, *Caesar und das „Unmögliche“*, w: *Imperium Romanum. Studien zur Geschichte und Rezeption. Festschrift für Karl Christ zum 75. Geburtstag*, hrsg. P. Kneissl, V. Losseman, Stuttgart 1998, s. 158—183.

⁵⁵ Caes., *Bell. Gall.* IV, 38; Cass. Dio XXXIX, 53.

⁵⁶ O tym historyku zob. T.J. Cornell, *The Fragments of the Roman Historians*, vol. 1, Oxford 2013, s. 391—394.

⁵⁷ Plut., *Cat. Min.*, 51; Caes. 22; App., *Celt.* 18. Zob. K. Morrell, *Cato, Caesar, and the Germani*, „*Antichthon*” 2015, 49, s. 73—93.

⁵⁸ App., *Celt.* 18. Autor tłumaczy jednak zachowanie Cezara obawą przed podstępem Usypetów i Tenkterów. Zob. H. Kowalski, „*Supplicationes*” *Gajusza Juliusza Cezara...*, s. 9—27.

⁵⁹ Cic., *Phil.* II, 50: „*impie ac nefarie fecerit: ab huius enim scelere omnium malorum principium natum reperietis*”.

Decydujące było wkroczenie Cezara z wojskiem do Italii. W liście do Attyka pisanym w 49 roku p.n.e. Cynceron wspomniał: „Quamquam genus belli quod sit vides. ita civile est ut non ex civium dissensione sed ex unius perditii civis audacia natum sit. is autem valet exercitu, tenet multos spe et promissis, omnia omnium concupivit. huic tradita urbs est nuda praesidio, referta copiis. quid est quod ab eo non metuas qui illa templa et tecta non patriam sed praedam putet?”⁶⁰.

W źródłach ta wojna domowa jest określana jednoznacznie: *bellum impium, scelerum, nefandum*⁶¹. Uzasadnienie podał Cynceron, który w czternastej filipice wspominał, że Cezar nie domagał się triumfu z okazji zwycięstwa pod Farsalos, gdyż zginęli wówczas obywatele rzymscy walczący po obu stronach⁶². Żyjący w czasach Nerona poeta Lukan, autor poematu *Farsalia*, uznał bogów za siłę sprawczą wojen domowych, proskrypcji i ofiar ponoszonych przez niewinnych ludzi. Jest to dowód okrucieństwa i niesprawiedliwości bogów⁶³.

Według Cyncerona za zwycięstwa w wojnie domowej nie można było przyznawać *supplicationes, ovatio* i *triumphus*, gdyż taka wojna jest niemiła bogom⁶⁴. Podkreślał przy tym, że żaden z wodzów podczas poprzednich wojen domowych — ani Sulla, ani Oktawiusz czy Cynna — nie starał się o przyznanie *supplicationes*⁶⁵.

Krytyka wojny domowej Cezara jako *bellum impium* oraz nienależnego triumfu Cezara pojawia się przede wszystkim u Cyncerona. W dziele *De officiis*, pisanym jesienią 44 roku p.n.e., retor stwierdził: „Secutus est qui in causa impia, victoria etiam foedior non singulorum civium bona publicaret, sed universas provincias regionesque uno calamitatis iure comprehenderet”⁶⁶. Podobnie w drugiej filipice wspominał, że przestrzegwał Pompejusza przed ustępstwami na rzecz Cezara. I gdyby go przekonał, nie doszłoby do „niegodziwej wojny” (*bellum nefarium*)⁶⁷.

⁶⁰ Cic., *Att.* VII, 13,1.

⁶¹ Cic., *Phil.* II, 24; III, 1; VI, 2; *Cat.* III, 3; *Lig.* 17. Por. P. Jal, *Les dieux et les guerres civiles dans la Rome de la fin de la République*, „Revue des Études Latines” 1962, 40, s. 181—188.

⁶² Cic., *Phil.* XIV, 23: „Pharsaliae vero pugnae ne triumphum quidem egit. Eos enim cives pugna illa sustulerat, quibus non modo vivis, sed etiam victoribus incolumis et florens civitas esse posset”.

⁶³ Luc., *Phars.* VII, 447—448: „Bella pares superis facient civilia divos fulminibusque manes radiisque ornabit et astris inque deum templis iurabit Roma per umbras”; I, 21; I, 135 (*bellum nefandum*). Zob. S. Śnieżewski, *Wojna, pokój i bogowie w starożytnym Rzymie*, Kraków 2006, s. 29 i n.

⁶⁴ Cic., *Phil.* XIV, 23. Por. P. Jal, *La guerre civile à Rome*, Paris 1963, s. 435 i n.; C.H. Lange, *Triumph and Civil War in the Late Republic*, „Papers of the British School at Rome” 2013, 81, s. 67—90; L. Morawiecki, *Władza charyzmatyczna w Rzymie u schyłku Republiki (lata 44—27 p.n.e.)*, Poznań—Gniezno 2014, s. 37 i n.

⁶⁵ Cic., *Phil.* XIV, 22—24.

⁶⁶ Cic., *Off.* II, 27.

⁶⁷ Cic., *Phil.* II, 24: „Atque idem ego, cum iam opes omnis et suas et populi Romani Pompeius ad Caesarem detulisset seroque ea sentire coepisset, quae multo ante provideram, inferrique patriae bellum viderem nefarium, pacis, concordiae, compositionis auctor esse non destiti, meaque illa vox est nota multis: ‘Utinam, Pompei, cum Caesare societatem aut numquam coisses aut numquam diremisses! Fuit alterum gravitatis, alterum prudentiae tuae’”.

Z tego względu wiele kontrowersji wywołały już *supplicationes* uchwalone przez senat ku czci Cezara w związku ze zwycięstwami w wojnie domowej. W 47 roku p.n.e. senat uchwalił obrzędy dziękczynne. Dotyczyły one zwycięstw Cezara w wojnie aleksandryjskiej oraz nad królem bosporańskim Farnacesem, a więc formalnie nad wrogami zewnętrznymi⁶⁸. Zwycięstwa te następnie stały się podstawą do przyznania triumfu w 46 roku p.n.e.⁶⁹ Według Cycerona nie podjęto jednak uchwały senatu o obrzędach dziękczynnych bogom za zwycięstwo Cezara pod Farsalos. Jak zauważył mówca w 43 roku p.n.e. we wspomnianym fragmencie czternastej filipiki, Cezar nie ośmielił się prosić o modlitwy, ani nawet nie odbył z tego powodu triumfu, bitwa ta „zabrała bowiem wielu obywateli, których dalsze życie, a nawet zwycięstwo nie byłoby przeszkodą, by państwo bezpiecznie trwało i kwitło”⁷⁰.

Działania przeciwników Cezara nie wpłynęły natomiast na decyzje senatu związane z dalszymi wydarzeniami kolejnych wojen Cezara. W 46 roku p.n.e. Cezarowi uchwalono po bitwie pod Thapsus czterdziestodniowe *supplicationes*⁷¹. Dotyczyły one zwycięstwa nie tylko nad królem Numidii Jubą, lecz także nad przywódcami republikanów. Senatu uchwalił ponadto prawo Cezara do odbycia triumfu związanego z czterema zwycięstwami: nad Galią, Egiptem, Farnacesem i Jubą⁷².

Kolejne obrzędy dziękczynne ku czci Cezara odbyły się w 45 roku p.n.e. po bitwie pod Mundą. Według relacji Kasjusza Diona senat uchwalił pięćdziesięciodniowe *supplicationes* oraz igrzyska z wyścigami rydwanów⁷³.

7. *Impietas* pośmiertne

Problem *impietas* Cezara stał się przedmiotem propagandy religijnej spiskowców (zabójców Cezara) i ich stronników. Cyceron usprawiedliwiał czyn Brutusa i Kasjusza także religijnie, nazywając ich „oswobodzicielami narodu rzymskiego i zbawcami Rzeczypospolitej”, kwestionując oskarżenia o zabójstwo „ojca ojczyzny”⁷⁴. Później, w jedenastej filipice stwierdził: „Nec enim nunc primum aut Brutus aut Cassius salutem libertatemque patriae legem sanctissimam et morem optimum iudicavit”⁷⁵.

⁶⁸ Cic., *Phil.* XIV, 23–24. Por. L. Halkin, *La supplication et d'action de grâces chez les Romains*, Paris 1953, s. 59 i n.

⁶⁹ Cass. Dio XLIII, 14,3. Por. Suet., *Caes.*, 27; Plut., *Caes.* 50. Zob. I. Östenberg, *Veni Vidi Vici and Caesar's Triumph*, „Classical Quarterly” 2013, 63/2, s. 813–827.

⁷⁰ Cic., *Phil.* XIV, 23. Por. H. Kowalski, „*Supplicationes*” *Gajusza Juliusza Cezara...*, s. 18 i n.

⁷¹ Cass. Dio XLIII, 14,3.

⁷² Ibidem. Por. I. Östenberg, *Triumph and Spectacle. Victory Celebrations in the Late Republican Civil Wars*, w: *The Roman Republican Triumph Beyond the Spectacle*, eds. C.H. Lange, F.J. Vervaet, Roma 2014, s. 186 i n.

⁷³ Cass. Dio XLIV, 6,2–4.

⁷⁴ Cic., *Phil.* II, 31: „Ego, qui sum illorum, ut ipse fateor, familiaris, ut a te arguor, socius, nego quidquam esse medium: confiteor eos, nisi liberatores populi Romani conservatoresque rei publicae sint”.

⁷⁵ Cic., *Phil.* XI, 27. Stanowisko Cycerona wobec wydarzeń z id marcowych i późniejszych zob. I. Mäckel, *Das Zeitbewusstsein und der Bürgerkrieg. Eine Untersuchung zur geistigen und politischen Situation im Umbruch zwischen Republik und Principat*, Göttingen 2002, s. 28 i n.

Najwięcej kontrowersji u Cyncerona wzbudziły jednak działania Antoniusza związane z procesem ubóstwienia Gajusza Juliusza Cezara⁷⁶. Propaganda Antoniusza i jego zwolenników, a potem także działania jego i Oktawiana polegały na przyznawaniu Cezarowi kolejnych symboli i „boskich” zaszczytów z jednoczesnym odwoływaniem się do *pietas*⁷⁷. Początki honoryfikacji Cezara i kreowanie *pietas* wobec niego pojawiły się już podczas pogrzebu. Jak podał Appian, Antoniusz „[...] stanął przed marami i jakby na scenie to się przechylał ku nim, to wyprostowywał, a następnie począł śpiewać hymn pochwalny ku czci jego jako boga niebiańskiego i wyciągnął w górę ręce dla wzbudzenia wiary w jego boskie pochodzenie”⁷⁸.

Kolejnym aktem honoryfikacyjnym wobec Cezara było wystawienie kolumny z napisem: *Parenti Patriae*⁷⁹. Dokonał tego Amantius (Herofilos), który podawał się za spokrewnionego z wodzem Mariuszem i stanął na czele zamieszek trwających od pogrzebu Cezara. Swetoniusz pisał: „Potem lud wystawił na rynku mocną kolumnę prawie dwudziestu stóp wysokości, z marmuru numidyjskiego. Pod nią umieszczono napis »Ojcu Ojczyzny«. Przez długi jeszcze czas lud chętnie pod tą kolumną składał bogom ofiary, ślubowania, rozstrzygał spory, składając przysięgę na imię Cezara”⁸⁰.

Ruch Pseudo-Mariusza został stłumiony przez konsula Dolabellę, a jego uczestnicy ukarani. Około 25 kwietnia Dolabella kazał obalić kolumnę, a miejsce, na którym stała, wybrukować. Pisał o tym z dumą Cynceron w liście do Attyka, datowanym na 1 maja 44 roku p.n.e.: „O mirificum Dolabellam meum! [...] columnam tollere, locum illum sternendum locare”⁸¹. Charakterystyczny jest przy tym komentarz chrześcijańskiego pisarza Laktancjusza: „[...] qui (Dolabella) columnam eius (Caesaris) in foro, id est tumulum eius, evertit et forum expiavit”⁸². Jeśli uznać tę wzmiankę za prawdziwą, sugerowałoby to, że Dolabella nie tylko obalił

⁷⁶ K. Matijević, *Marcus Antonius und die Vergottung Caesar*, w: *Rom, Germanien und das Reich: Festschrift zu Ehren von Rainer Wiegels anlässlich seines 65. Geburtstages*, hrsg. R. Wiegels, W. Spickermann, K. Matijević, H.H. Steenken, St. Katharinen 2005, s. 46 i n.

⁷⁷ C. Cogrossi, *Pietà popolare e divinizzazione nel culto di Cesare del 44 a.C.*, w: *Religione e politica nel mondo antico*, a cura di M. Sordi, Milano 1981, s. 142–160; A. Kraaz, *Vergöttlichungstendenzen am Ende der römischen Republik am Beispiel Caesars und Oktavians*, Berlin 1993, s. 143 i n.

⁷⁸ App., *BC II*, 146.

⁷⁹ Cic., *Phil.* I, 5; App., *BC III*, 2, 2. Zob. ibidem, III, 3, 7.

⁸⁰ Suet., *Caes.* 85: „Plebs [...] postea solidam columnam proce viginti pedem lapidis Numidii in foro statuit scripsitque: Parenti Patriae. Apud eam longo tempore sacrificare, vota suscipere, controversias quasdam interposito per Caesarem iure iurando distrahere perseveravit”. Kolumna ta została zniszczona przez Dolabellę po stłumieniu ruchu Pseudo-Mariusza, a następnie odbudowana razem z posągiem Cezara, na którym umieszczono napis: *PARENTI OPTIME MERITO*. Zob. Cic., *Ad Fam.* XII, 3,1.

⁸¹ Cic., *Att.* XIV, 15,1. Por. Cic., *Phil.* I, 2, 5.

⁸² Lactant., *Div. inst.* I, 1, 5.

kolumnę i zatarł jej ślady, ale dokonał również religijnego obrzędu ekspiacji. W tym przypadku kolumna byłaby nie tylko „przeklęta”, jak nazwał ją Cynceron, lecz także *impia*⁸³.

Innym istotnym momentem dla propagandy głoszącej boskość Cezara były wydarzenia z 22—30 lipca 44 roku p.n.e. podczas *Ludi Victoriae Caesaris*. Pojawiła się wówczas kometa, którą uznano za duszę Cezara wziętą do nieba⁸⁴.

Przełomowym jednak wydarzeniem na drodze do uznania boskości Cezara były uchwały senatu z 1 września 44 roku p.n.e. Cynceron nie przyszedł na posiedzenie senatu, natomiast 2 września wygłosił swoją pierwszą filipikę, w której odniósł się do wymienionych uchwał, przyjętych na wnioski Antoniusza. Głównym ich punktem było uczczenie Cezara poprzez zorganizowanie specjalnych *Parentalia* oraz *supplicationes*⁸⁵. *Parentalia* miały mieć prawdopodobnie uroczysty charakter państwowy. Jak udowodnił John Scheid, *Parentalia* w okresie cesarskim były wstępnym działaniem do deifikacji zmarłego cesarza, prawdopodobnie odnosiło się to też do Cezara⁸⁶.

Zupełnym *novum* w obrzędach religijnych Rzymian były natomiast *supplicationes* uchwalone przez senat ku czci Cezara. Cynceron we wspomnianym fragmencie filipiki stwierdził: „Anme censetis, patres conscripti, quod vos inviti secuti estis, decreturum fuisse, ut parentalia cum supplicationibus miscerentur, ut inexpiables religiones in rem publicam inducerentur, ut decernerentur supplicationes mortuo?”⁸⁷. Z relacji retora wynika, że były to obrzędy, w których zwracano się z modlitwami nie do bogów, lecz bezpośrednio do Cezara. Świadczyłyby to, że senat uznał w tym przypadku boskość Cezara, skoro zgodził się na modlitwy i rytuały skierowane do niego. Współcześni badacze podkreślają przełomowe znaczenie wymienionych uchwał senatu dla procesu deifikacji Juliusza Cezara, oznaczały one bowiem praktyczne zapoczątkowanie jego boskiego kultu⁸⁸.

⁸³ Cic., *Phil.* I, 2, 5, gdzie nazywa ją „przeklętą kolumną”: „talis admiversio fuit Dolabellae cum in audacis sceleratosque servos, tum in impuros et nefarios liberos, talisque eversio illius exsecratae columnae”. Szerzej zob. H. Kowalski, *Idy marcowe 44 p.n.e. — religia i polityka*, w: *Idy marcowe 2050 lat później*, red. L. Mrozewicz, Poznań 2008, s. 74 i n.

⁸⁴ Suet., *Caes.* 88; Plut., *Caes.* 69; Iul. Obseq. 68. Zob. J.T. Ramsey, L.A. Licht, *The Comet of 44 BC and Caesar's Funeral Games*, Atlanta 1997.

⁸⁵ Cic., *Phil.* I, 12: „De supplicationibus referebatur, quo in genere senatores deesse non solent. Coguntur enim non pignoribus, sed eorum, de quorum honore agitur, gratia, quod idem fit, cum de triumpho refertur”. Zob. *ibidem*, I, 13.

⁸⁶ J. Scheid, *Die Parentalien für die verstorbenen Caesaren als Modell für den römischen Totenkult*, „Klio” 1993, 75, s. 188—201.

⁸⁷ Cic., *Phil.* I, 13: „Czy myślicie, ojcowie, że ja głosowałem za tym, za czym opowiedzieliście się wbrew swej woli: aby łączyć modły pogrzebowe z dziękczynnymi, aby wprowadzać w rzeczywistość bezbożne praktyki, aby uchwalać modlitwy do zmarłego” (przeł. K. Ekles).

⁸⁸ Na temat interpretacji wymienionych fragmentów filipik Cyncerona oraz znaczenia przedstawionych uchwał senatu zob. J.-L. Ferrary, *À propos de deux passages des Philippiques* (I, 11—13 et 2, 110). *Remarques sur les honneurs religieux rendus à César en 45—44 et sur la politique d'Antoine*

Tego nie chciał uznać Cynceron, który nazwał te obrzędy *inexpiabiles religiones* i wołał: „nawet wówczas nikt by mnie nie przekonał, że wypada śmiertelnika objąć kultem bogów nieśmiertelnych, że godzi się wznosić publiczne modły do człowieka nie mającego grobu, przy którym można by odprawić obrzędy pogrzebowe”⁸⁹. Mówca zapowiadał przy tym klęski i nieszczęścia, które mogą spaść na Rzym⁹⁰.

Zakwestionował także inne zaszczyty przyznane Cezarowi: *pulvinar* — ozdobne łoże przysługujące bogom, *fastigium* — spiczasty dach na domu Cezara, przypominający zwieńczenia świątyń, *simulacrum* — posąg w świątyni, odrębnego kapłana — *flamina*, złote krzesło w kurii i w sądzie, *tensa* — wóz i *ferculum* — nosze używane do transportu posągu podczas *ludi circenses* itd.⁹¹ Cynceron zaatakował przy tym Antoniusza, zarzucając mu, że kreował się na kapłana (*flamina*) boskiego Juliusza na wzór flaminów Jowisza, Marsa i Kwirynusa. Wezwał go, by jako augur sam siebie na tegoż flamina wyświęcił⁹².

Podsumowując przedstawione rozważania, trzeba podkreślić, że oskarżenia o *impietas* należały w Rzymie w okresie schyłku republiki do kanonu w walce politycznej. Nie da się jednak jednoznacznie oddzielić zarzutów religijnych od politycznych, gdyż były to sfery ściśle z sobą powiązane. Być może w niektórych oskarżeniach była przesada, z drugiej strony był to okres przemian w obyczajowości i religii, co w przypadku elity łączyło się z pewnym sceptycyzmem w odniesieniu do tradycyjnej religii i poszukiwaniem nowości w tej sferze. Wśród niższych warstw nadal dominowały jednak tradycyjna religijność i pobożność. Niewątpliwie taki schemat działania — zarzuty łamania zasad religijnych — miał wzmacniać elementy propagandowe, w czym celowali politycy i mówcy, a zwłaszcza Marek Tulliusz Cynceron⁹³.

---

après les Ides de Mars, „Archiv für Religionsgeschichte” 1999, 1, s. 215—232. Zob. C. Beltrão da Rosa, *Diuus Iulius: Cícero e a divinização de Júlio César (Philippica 2)*, „Calíope Presença Clássica” 2013, XXX, 26/2, s. 31—46.

⁸⁹ Cic., *Phil.* I, 13: „adduci tamen non possem, ut quemquam mortuum coniungerem cum deorum immortalium religione, ut, cuius sepulcrum usquam extet, ubi parentetur, ei publice supplicetur”.

⁹⁰ Ibidem: „Ego vero eam sententiam dixissem, ut me adversus populum Romanum, si qui accidisset gravior rei publicae casus, si bellum, si morbus, si fames, facile possem defendere, quae partim iam sunt, partim timeo ne impendeant. Sed hoc ignoscant di immortales velim et populo Romano, qui id non probat, et huic ordini, qui decrevit invitus”.

⁹¹ Ibidem, II, 110—111; Plut., *Caes.* 63; Suet., *Caes.* 76; App., *BC* II, 106. Zob. M. Beard, J.A. North, S. Price, *Religions of Rome...*, s. 140 i n.

⁹² Cic., *Phil.* II, 110: „Est ergo flamen, ut Iovi, ut Marti, ut Quirino, sic divo Iulio M. Antonius. Quid igitur cessas? Cur non inauguraris? Sume diem, vide, qui te inauguret; conlegae sumus; nemo negabit”.

⁹³ E. Flaig, *Entscheidung und Konsens. Zu den Feldern der politischen Kommunikation zwischen Aristokratie und Plebs, w: Demokratie in Rom? Die Rolle des Volkes in der Politik der römischen Republik*, hrsg. M. Jehne, Stuttgart 1995, s. 77—127.

Cezar niewątpliwie traktował ówczesne zasady religijne w sposób charakterystyczny dla znacznej części *nobilitas* swojej epoki — z pewną dozą sceptycyzmu⁹⁴. W swej polityce wykorzystywał pełnione przez siebie funkcje kapłańskie i wynikające z nich kompetencje religijne, kreował też własną władzę charyzmatyczną oraz elementy kultu związane z jego osobą. Zdarzały mu się zapewne przypadki manipulacji elementami religijnymi dla celów politycznych⁹⁵. Trudno jednak uznać jego działania za typowe przejawy *impietas erga deos*.

Bibliografia

- Baranger H., *La théorie des auspices et ses applications en droit public et privé*, Paris 1941.
- Beard M., North J.A., Price S., *Religions of Rome*, vol. 1, Cambridge 1998.
- Beltrão da Rosa C., *Diuus Iulius: Cícero e a divinização de Júlio César (Philippica 2)*, „Calíope Presença Clássica” 2013, XXX, 26 /2, s. 31—46.
- Brunt P.A., *Philosophy and Religion in the Later Roman Republic*, w: *Philosophia Togata: Essays on Philosophy and Roman Society*, eds. M. Griffin, J. Barnes, Oxford 1989, s. 174—198.
- Burckhardt L.A., *Politische Strategien der Optimaten in der späten römischen Republik*, Stuttgart 1988.
- Celada J.M.A.: *Crisis y decadencia de la religión romana en época tardorrepublicana*, „Studia Historica. Historia Antigua” 2012, 30, s. 51—70.
- Cicero on the Attack. Invective and Subversion in the Orations and Beyond*, ed. J. Booth, Swansea 2007.
- Classen C.J., *Aretai und Virtutes: Untersuchungen zu den Wertvorstellungen der Griechen und Römer*, Berlin—New York 2010.
- Cogrossi C., *Pietà popolare e divinizzazione nel culto di Cesare del 44 a.C.*, w: *Religione e politica nel mondo antico*, a cura di M. Sordi, Milano 1981, s. 142—160.
- Cornell T.J., *The Fragments of the Roman Historians*, vol. 1, Oxford 2013.
- Crawford M., *Roman Republican Coinage*, vol. 1, Cambridge 1974.
- De Libero L., *Obstruktion. Politische Praktiken im Senat und in der Volksversammlung der ausgehenden Republik (70—49 v.Chr.)*, Stuttgart 1992.
- Dobesch G., *Caesar und das „Unmögliche”*, w: *Imperium Romanum. Studien zur Geschichte und Rezeption. Festschrift für Karl Christ zum 75. Geburtstag*, hrsg. P. Kneissl, V. Losseman, Stuttgart 1998, s. 158—183.
- Drummond A., *Law, Politics and Power. Sallust and the Execution of the Catilinarian Conspirators*, Stuttgart 1995.
- Étienne R., *Les Ides de Mars. L'assassinat de César ou de la dictature?*, Paris 1973.
- Ferrary J.-L., *À propos de deux passages des Philippiques (1, 11—13 et 2, 110). Remarques sur les honneurs religieux rendus à César en 45—44 et sur la politique d'Antoine après les Ides de Mars*, „Archiv für Religionsgeschichte” 1999, 1, s. 215—232.

⁹⁴ A. Momigliano, *The Theological Efforts...*, s. 199—211.

⁹⁵ W.J. Tatum, *Always I am Caesar*, Blackwell 2008, s. 61 i n. (rozdz. 3: *Pontifex Maximus: Caesar and the Manipulation of Civic Religion*).

- Flaig E., *Entscheidung und Konsens. Zu den Feldern der politischen Kommunikation zwischen Aristokratie und Plebs, w: Demokratie in Rom? Die Rolle des Volkes in der Politik der römischen Republik*, hrsg. M. Jehne, Stuttgart 1995, s. 77—127.
- Halkin L., *La supplication et d'acction de grâces chez les Romains*, Paris 1953.
- Hammar I., *Making Enemies. The Logic of Immorality in Ciceronian Oratory*, Stockholm 2013.
- Hellegouarc'h J., *Le vocabulaire latin des relations et des partis politiques sous la République*, Paris 1963.
- Huber G., *Untersuchungen zu Caesars Oberpontifikat*, Diss., Tübingen 1971.
- Jal P., *La guerre civile à Rome*, Paris 1963.
- Jal P., *Les dieux et les guerres civiles dans la Rome de la fin de la République*, „Revue des Études Latines” 1962, 40, s. 170—200.
- Kowalski H., *Idy marcowe 44 p.n.e. — religia i polityka*, w: *Idy marcowe 2050 lat później*, red. L. Mrozewicz, Poznań 2008, s. 67—84.
- Kowalski H., „*Impietas*” w religii rzymskiej w okresie schyłku republiki, „Res Historica” 2002, 14: *Graecorum et Romanorum memoria II*, s. 103—123.
- Kowalski H., „*Leges per vim contra auspicia latae*”. Religia, polityka i prawo karne w Rzymie w okresie schyłku Republiki, w: „*Salus rei publicae suprema lex*”. Ochrona interesów państwa w prawie karnym starożytnej Grecji i Rzymu, red. A. Dębiński, H. Kowalski, M. Kuryłowicz, Lublin 2007, s. 103—114.
- Kowalski H., *Początki kultu wodzów i władzy charyzmatycznej w Rzymie w okresie późnej republiki*, „Klio. Czasopismo Poświęcone Dziejom Polski i Powszechnym” 2014, 30 (3), s. 101—111.
- Kowalski H., *Prawne i filozoficzne aspekty kary śmierci w procesie Katylinarczyków*, w: *Kara śmierci w starożytnym Rzymie*, red. H. Kowalski, M. Kuryłowicz, Lublin 1996, s. 41—57.
- Kowalski H., „*Supplicationes*” Gajusza Juliusza Cezara, „Wiekie Stare i Nowe” 2015, 8 (13), s. 9—27.
- Kraaz A., *Vergöttlichungstendenzen am Ende der römischen Republik am Beispiel Caesars und Oktavian*, Berlin 1993.
- Lange C.H., *Triumph and Civil War in the Late Republic*, „Papers of the British School at Rome” 2013, 81, s. 67—90.
- Leigh M., *Lucan's Caesar and the Sacred Grove: Deforestation and Enlightenment in Antiquity*, w: *Interpretare Lucano*, a cura di P. Esposito, L. Nicastrì, Napoli 1999, s. 167—205.
- Linderski J., *The Augural Law*, w: *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt*, Bd. 2, 16,3, Berlin 1986, s. 2146—2312.
- Löhr G., *Religionskritik in der griechischen und römischen Antike*, „Saeculum” 1998, 49,1, s. 1—21.
- Loposzko T., *Attempts at Rescinding Caesar's Bills of 59 B.C.*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska” 1977, 32/1, sect. F, s. 1—28.
- Mäckel I., *Das Zeitbewusstsein und der Bürgerkrieg. Eine Untersuchung zur geistigen und politischen Situation im Umbruch zwischen Republik und Principat*, Göttingen 2002.
- Matijević K., *Marcus Antonius und die Vergottung Caesar*, w: *Rom, Germanien und das Reich: Festschrift zu Ehren von Rainer Wiegels anlässlich seines 65. Geburtstages*, hrsg. R. Wiegels, W. Spickermann, K. Matijević, H.H. Steenken, St. Katharinen 2005, s. 46—79.
- Merguet H., *Lexicon zu den philosophischen Schriften Cicero's*, Bd. 2, Hildesheim 1961.
- Merguet H., *Lexicon zu den Reden des Cicero*, Bd. 2, Hildesheim 1962.
- Momigliano A., *The Theological Efforts of the Roman Upper Classes in the First Century B.C.*, „Classical Philology” 1984, 79, s. 199—211.
- Morawiecki L., *Symbole urzędów religijnych na monetach republiki rzymskiej*, w: *Religie w świecie starożytnym*, red. D. Musiał, M. Ziółkowski, Toruń 1993, s. 72—79.
- Morawiecki L., *Władza charyzmatyczna w Rzymie u schyłku Republiki (lata 44—27 p.n.e.)*, Poznań—Gniezno 2014.
- Morrell K., *Cato, Caesar, and the Germani*, „Antichthon” 2015, 49, s. 73—93.

- Östenberg I., *Triumph and Spectacle. Victory Celebrations in the Late Republican Civil Wars*, w: *The Roman Republican Triumph Beyond the Spectacle*, eds. C.H. Lange, F.J. Vervaeke, Roma 2014, s. 181—193.
- Östenberg I., *Veni Vidi Vici and Caesar's Triumph*, „Classical Quarterly” 2013, 63/2, s. 813—827.
- Ramsey J.T., Licht L.A., *The Comet of 44 BC and Caesar's Funeral Games*, Atlanta 1997.
- Rogosz N., *Polityczna rola senatu w Republice Rzymskiej w latach 59—55*, Katowice 2004.
- Sauer V., *Religiöses als Argument im politischen Alltag der späten römischen Republik*, w: *Zwischen Krise und Alltag. Antike Religionen im Mittelmeerraum*, hrsgg. P. Barceló, P. Riemer, J. Rüpke, J. Scheid, Stuttgart 1999, s. 187—196.
- Scheid J., *Die Parentalien für die verstorbenen Caesaren als Modell für den römischen Totenkult*, „Klio” 1993, 75, s. 188—201.
- Scheid J., *La religion romaine à la fin de la République et au début de l'Empire*, w: *Die späte Römische Republik*, sous la dir. de H. Bruhns, J.-M. David, W. Nippel, Rome 1997, s. 127—139.
- Scheid J., *Le délit religieux dans la Rome tardo-républicaine*, w: *Le délit religieux dans la cité antique*, Rome 1981, s. 117—171.
- Scheid J., *Religion et piété à Rome*, Paris 1985.
- Scheid J., *The Expiation of Impieties. Committed without Intention and the Formation of Roman Theology*, w: *Transformations of the Inner Self in Ancient Religions*, eds. J. Assman, G. Stroumsa, Leyden—Boston—Köln 1999, s. 331—347.
- Smith R.E., *The Significance of Caesar's Consulship in 59 B.C.*, „Phoenix” 1964, 18, 4, s. 303—313.
- Die späte Römische Republik. La fin de la République Romaine. Un débat franco-allemand d'histoire et historiographie*, sous la dir. de H. Bruhns, J.-M. David, W. Nippel, Rome 1997.
- Stepper R., *Der Oberpontifikat von Caesar bis Nerva. Zwischen Tradition und Innovation*, w: *Zwischen Krise und Alltag. Antike Religionen im Mittelmeerraum*, hgg. C. Bartsch, U. Egelhaaf-Gaiser, R. Stepper, Stuttgart 1999, s. 171—185.
- Śnieżewski S., *Wojna, pokój i bogowie w starożytnym Rzymie*, Kraków 2006.
- Tatum W.J., *Always I am Caesar*, Blackwell 2008.
- Wardle D., *Caesar and Religion*, w: *A Companion to Julius Caesar*, ed. M. Griffin, Blackwell 2009, s. 100—111.
- Weinstock S., *Divus Iulius*, Oxford 1971.
- Yavetz Z., „*Existimatio*”, „*Fama*”, and the *Ides of March*, „Harvard Studies in Classical Philology” 1974, 78, s. 35—65.

Henryk Kowalski

The *Impietas* of G. Julius Caesar

Summary

The declining years of the Republic brought many transformations and the development of new political, social and religious ideologies. Gaius Julius Caesar was indisputably one of the greatest religious “innovators” in this period. In this context, accusations of *impietas* against Caesar, leveled by his adversaries, are characteristic. They can be divided into several categories:

- negation of the existence of the gods: this accusation concerned Caesar's statement during the Catilinarian trials that death brought rest rather than agony; that beyond death there was no

more worry or joy. Marcus Porcius Cato accused Caesar of the lack of belief in the afterlife and in punishment after death;

- violations of the *sacrosanctitas* of the tribunes of the people Epius Marullus and Caesetius Flavius, whom Caesar deprived of power;
- *profanatio templi*, connected with the placing of the statue of the commander (Caesar) in the quadriga on the Capitoline Hill, with the globe at Caesar's feet, and a picture bearing the inscription "To Invincible God" (*Deo invicto*), which was put in the Quirinus temple;
- *violatio luci*: Caesar was accused of cutting down the "holy grove" near Marseille;
- *contra auspicia*: Caesar was accused of ignoring the observation of the sky in 59 BCE and *obnuntiatio* of Bibulus;
- *bella impia*: the main charge was that of triggering the civil war, which was explicitly called: *bellum impium, scelerum, nefandum*, and, furthermore, *supplicationes, ovatio* and *triumphus* were not allowed for victories;
- posthumous *impietas*: Caesar was commemorated by special Parentalia and *supplicationes*, which Cicero regarded as "*inexpiabiles religiones*".

Key words: Caesar, Roman religion, cult of leaders, *impietas*, civil wars